

**STERK UIT
ARMOEDE**

Mensen in armoede over klimaat- en energietransitie

Een verkennend onderzoek van Sterk uit Armoede

Eindrapportage

Januari 2024

Samenvatting

In dit verkennend onderzoek stelt Nationaal Klimaat Platform aan Sterk uit Armoede de vraag: *Geef voor de Nederlanders in armoede een beeld van de meningen, wensen, sentimenten, gedachten en gevoelens ten aanzien van deelname aan de klimaat- en energietransitie. Geef voor deze groep bovendien aan welke kansen of knelpunten zij zien om wél deel te nemen en wat er in hun ogen zou moeten gebeuren voor het stimuleren van hun kansen of het wegnemen van hun knelpunten.*

Voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag hebben tien interviewers samen 90 zeer divers mensen uit het hele land gesproken aan de hand van een standaard vragenlijst. De eerste bevindingen zijn door de interviewers besproken om een rode draad in de gesprekken te ontdekken. Deze rode draad is daarna nog voorgelegd aan en afgestemd met de Alliantie Inclusieve Energietransitie.

In algemene zin zijn alle mensen die we hebben geïnterviewd aangenaam verrast dat het onderzoek werd uitgevoerd door ervaringswerkers en dat er vanuit het ministerie belangstelling is voor hun mening en wensen. Ze voelen zich gehoord. Ze zijn betrokken bij de klimaat- en energietransitie en willen graag bijdragen en hun mening geven over dit probleem. Bijna iedereen geeft in het gesprek aan dat de prijsverhoging van gas en elektra hen wel meer bewust heeft gemaakt van het klimaat- en energieprobleem en dat er een verandering nodig is. Velen van hen willen ook graag het rapport ontvangen en ze zijn nieuwsgierig wat het NKP met de conclusies en aanbevelingen gaat doen. Ze blijven graag op de hoogte.

Voor echte veranderingen en het meedoen wijzen velen eerst toch naar vervuilende landen en de grote bedrijven, zoals Tata Steel, Chemours en KLM. Deze bedrijven zijn veel in de media en vervuilen het milieu behoorlijk. Zolang andere landen niet mee gaan doen en grote bedrijven niet worden aangepakt, vindt deze groep dat kleine individuele oplossingen een druppel op de gloeiende plaat zijn. "Eerst zij veranderen, dan ik".

Ook hebben de geïnterviewden weinig vertrouwen in de overheid. De overheid bepaalt wat de burger moet doen. Ze hebben het gevoel dat de gekozen oplossingen niet hun oplossingen zijn en dat ze dit maar moeten slikken. "Het wordt mij door de strot geduwd en het jaagt mij op kosten". Daar zit bij velen veel weerzin op. Een klein deel van de ondervraagden zet daardoor de hakken behoorlijk in het zand. Ze geloven niet meer in klimaatverandering en denken dat het een bedenkfel van overheid en bedrijven is om er zelf rijker van te worden.

De grootste groep echter ziet wel in dat een verandering nodig is. Het ontbreekt hen echter aan de financiële mogelijkheden om mee te doen. Milieubewust leven is duur en ze gaan er financieel op achteruit. Hun duurzaamheidsgedrag is gedreven vanuit de portemonnee, zoals het kopen van tweedehands spullen, het repareren van iets dat kapot is, het lager zetten van de verwarming en het kort of niet douchen. Milieubewuste acties omdat het goedkoop is. Gelukkig is het aanschaffen van tweedehands spullen steeds meer een maatschappelijke norm, waardoor er minder schaamte op zit.

De meesten wonen in een huurhuis. Vaak is deze woning oud en daardoor slecht geïsoleerd. Ze kunnen zelf weinig doen om het huis te verduurzamen. De energiecoaches zijn zeer behulpzaam.

De woningcorporaties zouden meer hun verantwoordelijkheid moeten nemen om de woningen te verduurzamen.

Het lager zetten van de verwarming en het niet meer douchen heeft echter wel gezondheidseffecten. Zeker voor hen die al een kwetsbare gezondheid hebben. Voor sommigen is het echt nodig om in de winter het warm te hebben en in de zomer koel vanwege hun gezondheid. Door de hoge energiekosten blijft er dan geen geld over voor sociale activiteiten en voelen zij zich erg eenzaam.

Er liggen zeker kansen om mensen in armoede te betrekken bij de klimaat- en energietransitie. De bereidheid is er. Wel voelt men zich niet altijd gehoord en de oplossingen passen niet altijd in hun werkelijkheid. Een betere afstemming en maatwerk is gewenst.

Belangrijke knelpunten om actief mee te doen zijn: geldgebrek voor duurzame oplossingen, de slechte woningen en de slechte en onduidelijke wetgeving van de overheid.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
1.1 <i>Opdracht</i>	5
1.2 <i>Methode</i>	5
2. Bevindingen	7
2.1 <i>Inleiding</i>	7
2.2 <i>Wonen</i>	8
2.3 <i>Gezondheid</i>	9
2.4 <i>Consumptiegoederen</i>	10
2.5 <i>Sociale rechtvaardigheid</i>	10
3. Kansen en Stimuleringen	12
3.1 <i>Wonen</i>	12
3.2 <i>Consumptiegoederen</i>	12
3.3 <i>Vervoer</i>	12
3.4 <i>Sociale rechtvaardigheid</i>	12
3.5 <i>Benutten van Kansen</i>	13
4. Knelpunten en oplossingen	14
4.1 <i>Knelpunten in de Leefwereld</i>	14
4.2 <i>Knelpunten veroorzaakt door de Overheid</i>	14
4.3 <i>Knelpunten in de Woning</i>	14
4.4 <i>Tips voor het oplossen van de knelpunten</i>	15
5. Aanbevelingen	16
5.1 <i>Voor de leefwereld</i>	16
5.2 <i>Voor het aanpakken van de vervuilers</i>	16
5.3 <i>Voor het stimuleren van goede bedrijven</i>	16
5.4 <i>Voor woningcorporaties</i>	16
5.5 <i>Voor de overheid</i>	17
6. Algemeen advies samengesteld samen met Alliantie Inclusieve Energietransitie .	18
BIJLAGE 1: Interviewvragen	21
BIJLAGE 2. Ordening van de antwoorden	25

1. Inleiding

De strijd tegen klimaatverandering en de energietransitie behoren tot de grootste uitdagingen van deze tijd. Het is essentieel dat iedereen meedoet aan de energietransitie en verduurzamingsinspanningen om klimaatverandering tegen te gaan.

Helaas is dat nog niet het geval. Vooral voor mensen met lagere inkomens en Nederlanders met een migratie- en vluchtelingenachtergrond kunnen nog onvoldoende deelnemen. Mensen in armoede voelen zich weinig betrokken, hebben beperkte kennis over duurzame energie, weten weinig over energiebesparingsmogelijkheden en subsidiemogelijkheden.

Ervaringsdeskundigen van Sterk uit Armoede erkennen dit probleem. Samen met andere organisaties, zoals RVO, Zorg Innovatie Forum en Klimaatverbond, doen we onderzoek naar energiearmoede. Samen willen we verduurzaming bevorderen en energiearmoede voorkomen of beperken.

1.1 Opdracht

Het Nationaal Klimaatplatform heeft Sterk uit Armoede de volgende onderzoeksvraag meegegeven.

Geef voor de Nederlanders in armoede een beeld van de meningen, wensen, sentimenten, gedachten en gevoelens ten aanzien van deelname aan de klimaat- en energietransitie. Geef voor deze groep bovendien aan welke kansen of knelpunten zij zien om wél deel te nemen en wat er in hun ogen zou moeten gebeuren voor het stimuleren van hun kansen of het wegnemen van hun knelpunten. Nadrukkelijk dient daarbij de kennis worden meegenomen die Sterk in Armoede zelf reeds heeft opgedaan.

Bovendien dient afstemming plaats te vinden met het onderzoek dat door de Alliantie Inclusieve Energietransitie wordt uitgevoerd naar de relatie tussen mensen met een niet-westerse migratieachtergrond en de klimaat en energietransitie.

1.2 Methode

Sterk uit Armoede heeft voor de uitvoering van de interviews 10 Ervaringswerkers benaderd. Zij wonen op verschillende plekken in het land en hebben in hun netwerk elk zo'n 9 mensen geïnterviewd. Elke ervaringswerken deed individueel de gesprekken. Daarnaast hebben we duo's gevormd om hun bevinden op elkaar af te stemmen en elkaar te ondersteunen in het proces.

We hebben 90, zeer diverse, mensen geïnterviewd. Ze variëren qua woonplek in het land (Noord, Oost, Zuid en West Nederland), woning (sociale woning, flat en koopwoning), gezinssamenstelling (gehuwd, gescheiden, kinderen), leeftijd (tussen 25 en 80 jaar), en inkomen (bijstand, WIA, werk, zzp).

Voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag hebben we samen met Alliantie Inclusieve Energietransitie een standaard vragenlijst opgesteld (zie bijlage 1. Standaard Vragenlijst). De interviewers kregen hiermee zicht op de thema's die besproken moesten worden. De ene interviewer ging alle vragen één voor één bij langs, de andere hield meer een open gesprek en had daarbij oog voor de relevante informatie. De gesprekken duurden tussen de 60 en 120 minuten.

Voor het analyseren van de opgehaalde informatie hebben we driemaal met alle interviewers samengezeten. De antwoorden op alle vragen hebben we geordend (zie Bijlage 2. Ordening van de antwoorden). We hebben daarbij gekeken naar de algemene indrukken, de specifieke verschillen en onze eigen ervaringen en kennis. Op 6 november hebben we onze bevindingen en conclusies gedeeld met Alliantie Inclusieve Energietransitie. Dit heeft nog de nodige aanvullingen en aanbevelingen opgeleverd.

We kiezen er in deze rapportage voor om vooral de rode draad uit de gesprekken weer te geven. We geven in de eerstvolgende drie hoofdstukken onze bevindingen, kansen en knelpunten weer. In hoofdstuk 2 beschrijven we onze bevindingen in algemene zin en in het bijzonder voor wonen, gezondheid, consumptiegoederen en sociale rechtvaardigheid. In hoofdstuk 3 beschrijven we waar volgens de geïnterviewden de kansen liggen om mee te doen aan de energietransitie en hoe je dat kunt stimuleren, ten aanzien van wonen, consumptiegoederen, vervoer en sociale rechtvaardigheid. In hoofdstuk 4 geven we juist de knelpunten weer die de geïnterviewden zien en ervaren en geven we tips hoe deze op te lossen.

In hoofdstuk 5 geven we aan welke aanbevelingen de geïnterviewden de minister mee willen geven om zorg te dragen voor een goede energietransitie.

In hoofdstuk 6 tenslotte geven we zes adviezen aan het Nationaal Klimaat Platform. Deze adviezen hebben we samen met Alliantie Inclusieve Energietransitie opgesteld.

2. Bevindingen

In dit hoofdstuk geven we weer hoe de geïnterviewden zich verhouden tot de energietransitie; welke opvattingen, gedachten, gevoelens en beelden leven er bij mensen in armoede. We doen dat in algemene zin en in het bijzonder voor wonen, gezondheid, consumptiegoederen en sociale rechtvaardigheid.

2.1 Inleiding

Sterk uit Armoede heeft de mensen geïnterviewd die leven in armoede. Zij hebben financiële stress en zijn bezig met overleven in plaats van leven en proberen dagelijks de eindjes aan elkaar te knopen. Andere problemen, zoals het energie- en klimaatprobleem, hebben even geen prioriteit. We horen de mensen zeggen, dat:

- "Ik ben niet zo bezig met het klimaat"
- "Mijn energierekening is hoog en dat gaat ten koste van mijn dagelijkse boodschappen"

Dat betekent niet dat deze groep mensen niet op de hoogte is. De meeste mensen zijn zich best bewust van het klimaat- en energieprobleem. De prijsverhoging van gas en elektra heeft hier de afgelopen jaren zeker aan bijgedragen. We horen mensen zeggen, dat:

- 'Klimaat,' 'energie,' en 'verduurzaming' belangrijk is voor de volgende generaties en dat we zuinig moeten zijn met energie en spullen. De wegwerpmaatschappij moeten we afschaffen.
- De huidige generatie moet er alles aan doen om de aarde leefbaar te houden. Voorgaande generatie hebben zich niet bewust met het klimaat beziggehouden en hebben de aarde aan haar lot overgelaten
- Duurzaamheid voor ons nauwelijks haalbaar is door gebrek aan geld. We weten dat het beter is om een duurzaam product te kopen (label A apparaat), maar helaas is daar geen geld voor.
- Het openbaar vervoer gestimuleerd moet worden, omdat het minder CO₂ uitstoot dan al het autogebruik.

De mensen hebben ook wel zorgen:

- Zorgen over toekomst, mentale gezondheid, kosten en milieu, evenals luchtvervuiling.
- Bezorgdheid over het gebruik van drinkwater voor toiletten en het autowassen.
- Zorgen over prijsverhogingen en de betaalbaarheid
- Zorgen over klimaatverandering en het leven op aarde.
- Zorgen voor het welzijn van dieren.
- Zorgen over de waarheid. Er wordt gedacht dat het wel meevalt met het klimaat en dat de cijfers en onderzoeken een ander doel hebben, namelijk meer controle over de burger.
- Zorgen over elektrisch koken; dit is ingewikkeld en ik moet investeren in een nieuwe kookplaat en in pannen
- Zorgen over het opdringen van maatregelen door de overheid die men niet kan betalen

De mensen zijn bekend met ondersteuningsmogelijkheden en voorzieningen en maken daar ook gebruik van. Ze weten dat het voor hen bedoeld is. Rond het aanvragen zit nog wel onduidelijkheid

en frustratie. De meerderheid heeft de energietoeslag bewaard voor onverwachte kosten. En een gedeelte heeft het besteed aan energiezuinige apparatuur.

Sommige gezinnen bespreken het energieprobleem ook wel aan de keukentafel. Het geeft veel stress en zorgen. Ouders dragen dit onbewust over op hun kinderen, zoals angst voor te hoge kosten waardoor ze gaan letten op tijd van douchen, verbruik verwarming, licht enz. Het gaat dan vooral over de betaalbaarheid van gas en elektra en niet altijd over de verduurzaming. Er zijn wel handige mensen die zelf hun huis verduurzamen, maar dat is niet iedereen gegeven. De klimaatverandering wordt pas besproken op warme dagen. Men heeft daarbij niet altijd het besef dat het eigen gedrag van invloed is op de klimaatverandering. "Het ligt niet binnen mijn mogelijkheden daar iets aan te doen".

Uiteraard is er ook een groep voor wie het klimaat- en energieprobleem niet bestaat. Men gelooft de overheid niet. Er is wantrouwen en een gevoel van onmacht en onrechtvaardigheid. Gedachten als achterkamertjespolitiek, vriendjespolitiek, grootmachten (bedrijven), machthebbers voeden dit wantrouwen. "De overheid doet maar wat, is visieloos en maakt er een zootje van." Zij vinden het belangrijk dat er juiste informatie is over alles. Ook zonnepanelen en windmolens zijn bij de productie en ontmanteling niet milieuvriendelijk.

2.2 Wonen

De huizen waar de mensen wonen maakt het best lastig om iets te doen aan het energie- en klimaatprobleem. Ze wonen vaak in slecht geïsoleerde, vochtige sociale huurwoningen. Vanwege de hoge energiekosten en de staat van de woning hebben de mensen in een huurhuis moeite om het huis op een goede temperatuur te houden. Om het warm te krijgen, stoken enkelen thuis op bio-ethanol of gebruiken ze een extra elektrische kachel. De mensen hebben wel een mening over de verhuurders:

- "ik ben boos op de woningcorporatie, zij moeten hun verantwoordelijkheid pakken"
- "ik woon in een slecht geïsoleerde huurwoning en er worden vanuit het onderhoudscontract beperkte reparaties uitgevoerd"
- "in slechte, verouderde woningen heb ik beperkte opties voor energiebesparing"
- "slechte en verouderde woningen worden alleen ge-upgrade voor het behalen van het minimale energielabel"

Het effect van de slechte woningen is, dat mensen door de hoge energiekosten wel zuinig moeten leven. Ze zijn hier erg ontevreden over. Het verlagen van de energiekosten is bijna onmogelijk. Door niet goed je huis warm te kunnen houden ontstaat schimmel en ook de kleding wordt minder goed droog en gaat ruiken. Kinderen worden op school soms gepest vanwege de geur van de kleding. Door hun beperkte financiële middelen kunnen ze niet verduurzamen. Dat frustreert en geeft een machteloos gevoel. Men weet via de media van allerlei ondersteunende maatregelen, maar hier wordt weinig gebruik van gemaakt vanwege lage inkomsten.

Een positieve ervaring hebben de mensen met energiecoaches. Energiecoaches worden aangeboden via de woningcorporatie of zijn goed zichtbaar in de wijk. Zij helpen de mensen goed met simpele aanpassingen in de woning die direct effect hebben. Door tochtstrip, spaarlampen, folie achter de verwarming, kiersluiters of zelfs vervanging van kozijnen bleek de warmte al beter in de woning te blijven. De watertimer die aangeboden werd door de woningcorporatie blijkt ook een fijn hulpmiddel. "Zo heb ik ook het gevoel dat ik een kleine bijdrage lever".

Ook is men in groten getale tevreden over de energietoeslag en het energieplafond. Daardoor zijn ze warm de winter doorgekomen.

Sommige hebben positieve ervaringen met de verhuurder. "De corporatie heeft jaren geleden zonnepanelen aan geboden, dus we leveren stroom, ook hebben we 2 IBC tanks (1000 liter per stuk) waar we regenwater in opvangen voor beregening van de tuin.", en "Ik woon in een nieuwe woning van de corporatie en ik heb bijna geen energielasten."

We horen veel flatbewoners klagen over het niet goed kunnen scheiden van hun afval. "Er is maar een afvalbak waar alles in moet. Dit is niet duurzaam."

2.3 Gezondheid

De staat van de woning en het geringe budget heeft ook effect op de gezondheid van mensen. "Tegen de kou kun je een deken of sjaal of dikke trui/vest aan doen. Het vocht en de schimmels in huis zijn funest. Zowel voor de ademhaling als je lijf." De gezondheid van mensen lijdt onder de slechte isolatie van de woning.

Een kleine groep mensen heeft een medische aandoening waardoor ze afhankelijk zijn van een juiste temperatuur in de woning. Zowel in de winter als in de zomer. Hierdoor kunnen zij eigenlijk niet besparen op de energiekosten. Zij zijn erg gefrustreerd.

Gezonde voeding om het immuunsysteem te versterken, is vaak te duur. Vanwege het lage inkomen kunnen alleen goedkope voedingsmiddelen worden gekocht, meestal zonder 3-sterren keurmerk. Vanuit milieugroepen wordt gewezen op de milieuschade van vleesverwerkende industrie. Het wordt aanbevolen geen of weinig vlees te eten. Mensen in armoede hebben al zo weinig waar ze van genieten, waardoor we vaak horen: "Ik laat mij het stukje vlees niet afpakken".

Het voedsel dat men koopt is vaak bewerkt. Mensen zijn bezorgd over de gezondheidseffecten van bewerkt voedsel. Daarnaast is men ook bezorgd over de klimaatverandering en de eigen gezondheid. Sommigen vinden dat de toenemende hitte in stedelijke gebieden gevaarlijk kan zijn. Anderen hebben zorgen over de slechte luchtkwaliteit in de buurt, vooral wanneer open haarden worden gebruikt. "Dit kan luchtwegklachten veroorzaken". Ook vindt men de giftige en kankerverwekkend fijnstof in de lucht schadelijk, vooral voor kinderen. Door de warmere zomers zijn er meer mensen met huidproblemen en zonne-allergie.

De neiging is wel eerst naar de grote vervuilers te wijzen, voordat men zelf in beweging komt. Men vindt dat deze eerst moeten worden aangepakt, alvorens zij zelf in actie komen. Er is een oproep om eerst de grote vervuilers, zoals fabrieken, aan te pakken in plaats van alleen boeren.

2.4 Consumptiegoederen

Mensen in armoede kijken altijd naar de prijs van kleding, voedsel, meubelen, enzovoort. Duurzame aankopen zijn bijna altijd te duur. Als het qua prijs mogelijk is, kijkt men naar het energielabel. Voor kleding gaat men naar goedkope kledingwinkels, zoals Primark en Shein. Er wordt weinig weggedaan of nieuw gekocht. Veel spullen worden hergebruikt. Onderling wordt er veel gedeeld. Ook koopt men producten in kringloopwinkels. Het gebruik van tweedehands spullen is men gewend. Gelukkig is dit fenomeen meer sociaal geaccepteerd door alle duurzaamheidsnormen en voelt men minder schaamte. Bij de aanschaf van spullen denken velen niet aan de CO₂ uitstoot tijdens de productie en het vervoer.

Mensen doen niet graag spullen weg. Niet vanuit duurzaamheid, maar vanwege de kosten. Met de auto naar de vuilstort kost geld. Het grofvuil wordt tegenwoordig bijna nergens meer opgehaald. Met oud en nieuw gaan spullen vaak op de brandstapel.

Het scheiden van afval gebeurt wel. Ook omdat er vaak een boete op staat. Door de afvalstofheffing wordt het huisvuil wel vaker op straat gegooid vanwege de kosten. Men is zich vaak wel bewust van de milieueffecten. Sommigen twijfelen aan de effectiviteit van milieubewuste praktijken en vermoeden dat afval uiteindelijk samenkomt. Ook bestaat er angst wat er met alle accu's, zonnepanelen en windmolens gebeurt als deze versleten zijn. Wat een natuurramp dit afval in de toekomst zal veroorzaken en hoe de grondstoffen die nodig zijn voor de accu's de aarde uitput en schadelijk is voor de delvers.

Als de overheid koopgedrag afdwingt en daarvoor niet de middelen geeft, dan wordt men boos. Heel boos.

2.5 Sociale rechtvaardigheid

Mensen zijn bezig met overleven in plaats van leven en proberen dagelijks de eindjes aan elkaar te knopen. Geld voor verduurzaming is er niet. Zij vinden het onrechtvaardig dat de lasten voor de klimaat- en energietransitie bij hen wordt neergelegd. "De energiemaatschappijen maken miljoenen winsten, de aandeelhouders klappen in hun handen en de mensen met een laag/modaal inkomen zijn weer de dupe." De multinationals hebben een te grote vinger in de pap. Ook al willen ze ons anders laten denken. "Grote vervuilers, zoals Tata Steel, Chemours en KLM worden niet aangepakt, terwijl als wij het afval niet goed scheiden wij een boete krijgen." Burgers vragen zich af of hun acties wel helpen. Deze vraag wordt meestal met 'Nee' beantwoord en dat leidt tot weerstand en wantrouwen.

Rijke landen zijn nog erg gehecht aan hun fossiele brandstof, en daar verdienen ze nog veel geld mee. Arme landen interesseert het weinig wat klimaat betreft. De lasten en voordelen van klimaatmaatregelen zijn niet eerlijk verdeeld tussen rijke en arme landen. "Ze zeggen dat wij een rijk land zijn. We zijn een klein land. Waarom moeten wij er evenveel aan doen als een groter land?" Arme landen hebben vaak het geld niet om te investeren in duurzame dingen. "In arme landen ten zuiden van de evenaar schijnt vaker de zon, maar er zijn weinig akkers met zonnepanelen, zo

zouden deze landen wel hun steentje kunnen bijdragen." Het gevoel leeft dat wij weer het braafste jongetje van de klas zijn, terwijl andere landen en grote bedrijven niets doen.

De hulp die de mensen krijgen om te kunnen leven en mee te doen aan de energietransitie wordt gewaardeerd. "Door de energieondersteuning kon de energierekening betaald worden en was er weer wat geld voor boodschappen of geld om andere achterstallige rekeningen te betalen." Mensen zijn ook wel wat sceptisch. "De voorzieningen die bedacht worden helpen de mensen een paar jaar en dan... De prijs van de energie moet omlaag. Het is best lastig, alles draait om geld." De marktwerking heeft veel schade toegebracht, hier zou meer aandacht voor moeten komen. "De winsten die energie maatschappelijke maken zijn enorm, en dat wordt te weinig geagendeerd." Voor het zoeken naar oplossingen zouden meer burgers betrokken moeten worden. In bijvoorbeeld burgerraden. "Niet burgerberaad, maar echte burgerraden met een meebeslissende rol in de besluiten van de overheid. In landen als IJsland en Frankrijk zijn er al wel echte burgerraden met een meebeslissingsrecht. Hierin loopt Nederland hopeloos achter. De democratie faalt hierdoor".

3. Kansen en Stimuleringen

In dit hoofdstuk benoemen we de kansen die de geïnterviewden zien bij het meedoen aan de energietransitie voor wonen, consumptiegoederen, vervoer en sociale rechtvaardigheid. We eindigen dit hoofdstuk met tips van de geïnterviewden om deze kansen te benutten.

Het is goed ons te realiseren dat een heel grote groep van de geïnterviewden zeker kansen ziet. Belangrijk daarbij blijft altijd de betaalbaarheid. Ook willen ze graag gezien en gehoord worden. Het meedenken, zoals bij dit onderzoeken, wordt erg gewaardeerd. Mensen met een laag inkomen zouden meer mogelijkheden moeten krijgen om mee te denken en gebruik te maken van transitiemiddelen die nu nog heel duur zijn. Er zouden meer peilingen moeten komen en werkgroepen om mensen te betrekken en samen tot oplossingen te komen, een voorbeeld zoals dit onderzoek zou vaker moeten plaatsvinden.

3.1 Wonen

Mensen willen graag zonnepanelen omdat hierdoor de energierekening kan dalen. Ze willen graag hun huis verduurzamen. Het inzetten van energiecoaches wordt daarbij erg gewaardeerd. Daardoor wordt het behaaglijker in huis en daalt de energierekening. Ook wordt er gebruik gemaakt van landelijke en gemeentelijke regelingen, maar deze zijn vaak complex en moeilijk vindbaar. Mensen vangen regenwater op voor het doorspoelen van het toilet of het besproeien van de tuin in tijden van droogte.

3.2 Consumptiegoederen

Goede gebruikte spullen gaan naar de kringloop, kledinguitgifte en weggeefhoeken. Reparatie van artikelen en kleding wordt aangemoedigd, eerst naar het Repair Café en daarna recycling indien reparatie niet mogelijk is. Plastic doppen en oude mobiele telefoons worden gespaard voor goede doelen en recycling. Papier en plastic worden gescheiden en in de juiste containers gedeponeerd. De voedselbank wordt gewaardeerd om zijn groente en fruit. Je kunt er gezonde maaltijden mee koken. Ook de Stadspas voor het kopen van boerengroente was heel fijn.

3.3 Vervoer

Men is gewend om met het openbaar vervoer te gaan.

3.4 Sociale rechtvaardigheid

Er zou meer gekeken moeten worden naar Waterstof of andere alternatieven ter vervanging van fossiele brandstoffen. Maar dat vinden commerciële bedrijven zoals Shell en BP en niet goed voor de portemonnee. Ook willen ze dat grote bedrijven het goede voorbeeld van duurzaamheid laten zien. Ze verwachten dat de overheid hier meer in gaat optreden voordat zij meegaan doen.

Ook vinden mensen dat de boeren te veel de schuld krijgen voor het stikstofprobleem. Dat is onrechtvaardig. Help de boeren om biologisch en duurzaam te werken. Biologisch boeren is ook beter voor het milieu.

3.5 Benutten van Kansen

Om de kansen te benutten raden de geïnterviewden het volgende aan:

Investeer in:

- Gelijkwaardigheid.
- Het betrekken van experts, burgers en ervaringsdeskundigen bij het nadenken over de energie- en klimaattransitie. Daarbij is het van groot belang dat vooral de jeugd en jongeren actief betrokken worden en daarbij serieus worden genomen.
- Simpele regelgeving die eenvoudig aan te vragen is.
- Maatwerk voor elke burger.
- Watertonnen en IBC tanks om regenwater te gebruiken voor de tuin, doorspoelen wc en autowassen.
- Gratis openbaar vervoer.
- Woningcorporaties, zodat zij hun woningvoorraad kunnen verduurzamen.
- Alternatieve energiebronnen.
- Wetgeving om vervuilende en niet duurzame bedrijven aan te pakken.
- Wetgeving die plastic verbiedt.
- Contact met burgers om te kijken of er geholpen kan worden met verduurzamen.

Communiceer beter over:

- Het zuinig omgaan met energie en water: minder vaak te douchen, korter te douchen en spaarzaam met water om te gaan.
- Gebruik van zonnepanelen en keramische kachels voor energie-efficiëntie.
- Energiebesparing en het probleem van vocht en schimmels.

4. Knelpunten en oplossingen

In dit hoofdstuk staan we stil bij de knelpunten die mensen ervaren bij de energietransitie. We hebben de knelpunten gerangschikt naar ervaringen in hun leefwereld, die door de overheid worden veroorzaakt en die te maken hebben met hun woning. Aan het eind van dit hoofdstuk reiken we tips aan die de geïnterviewden noemen voor het oplossen van de knelpunten.

In de interviews noemen mensen de volgende knelpunten.

4.1 Knelpunten in de Leefwereld

- Hoge maandelijkse (energie)lasten in vergelijking met (bijstands)inkomen.
- De financiële middelen zijn niet toereikend om zelf energiebesparende producten aan te schaffen.
- Toeslagen worden uit pure noodzaak voor andere doeleinden gebruikt.
- Gebrek aan hulpvraag en -aanbod, en focus op dagelijkse overleving.
- Velen kennen de weg niet naar (financiële) oplossingen.
- Gevoel van oneerlijkheid over de lasten en de prijzen.

4.2 Knelpunten veroorzaakt door de Overheid

- Slechte ondersteuning van schuldhulpverlener/bewindvoerder/stadsbank
- Uitkering energietoeslag aan het eind van het jaar heeft gevolgen voor kwijtschelding gemeentelasten
- Grofvuil is duur en wordt opgebrand tijdens oud en nieuw
- Het ontbreekt aan een coördinerende en uitvoerende instantie voor praktische hulp.
- Regels en voorzieningen schieten hun doel voorbij.
- Men kent het Noodfonds niet en maakt er geen gebruik van
- De overheid houdt geen rekening met dierenwelzijn

4.3 Knelpunten in de Woning

- Slechte, verouderde woningen en beperkte opties voor energiebesparing.
- Problemen met huisverwarming vanwege slechte isolatie.
- Kwetsbare gezondheid en hoge energielasten leiden tot ziekte
- Flatbewoners ervaren uitdagingen bij het scheiden van afval vanwege de kosten en het gebrek aan ruimte voor groenafval.

4.4 Tips voor het oplossen van de knelpunten

Voor het oplossen van deze knelpunten geven mensen de volgende tips.

De landelijke overheid moet:

- De lasten eerlijk verdelen door belastingen
- De mensen om wie gaat erbij betrekken.
- Meer toezicht houden op schaduwrijke plekken en broedkasten voor dieren die juist nestelen in kieren en gaten.
- Het woningcorporaties en bouw makkelijker maken om de woningen klimaatvriendelijk te maken
- Gemeenten de regie geven over de energietoeslag, zodat er meer maatwerk gericht gewerkt kan worden

De gemeentelijke overheid moet:

- Zorgen dat flatbewoners makkelijker hun afval kunnen scheiden
- Eenmaal per jaar een recycle station in de buurt zetten
- Gratis het grofvuil ophalen.
- Goede voorlichting geven over hulp en voorzieningen: eerlijk, eenvoudig en helder

De woningcorporatie moet:

- Een alternatief vinden van aardgas voor de verwarming en warmwater voorziening.
- Hun woningen verduurzamen.

5. Aanbevelingen

In de gesprekken hebben we ook gevraagd wat de mensen de minister willen meegeven. Hieronder een lijst van aanbevelingen:

5.1 Voor de leefwereld

- Meer subsidie voor zonnepanelen en teruggave aan het net moet lonen.
- Maak energie betaalbaar voor iedereen
- Stop subsidie voor mensen met voldoende inkomen die een elektrische auto kopen.
- Kom ouderen en chronisch zieken extra tegemoet

5.2 Voor het aanpakken van de vervuilers

- Kijk naar wat echt duurzaam is en pak de grote gebruikers en vervuilers aan en niet de boeren. Houd Nederland zelfvoorzienend!
- Wij zitten veel te veel vast in een economisch systeem waar grote bedrijven te grote voordelen hebben en te veel zeggenschap. Als dit aangepakt zou worden. Zonder angst dat deze bedrijven zich elders in de wereld gaan vestigen.
- Strenger toezien op uitstoot bedrijven en voor hen de energielasting omhoog. Ook voor werkenden energievergoeding. Klimaatdoelen nog ambitieuzer stellen en mensen via campagnes nog meer bewust maken.
- Lucht schoner door minder vliegtuigen

5.3 Voor het stimuleren van goede bedrijven

- Ondersteun de boeren die biologisch willen investeren, zodat hun verkoopproducten ook goedkoper verkocht kunnen worden, zal ook goed zijn voor de gezondheid van de mensen.
- Ondersteun de biologische boeren. Gezonder, dus maak het goedkoper
- Beste minister van Landbouw, geef de boeren die willen omschakelen naar natuur-inclusieve en biologische landbouw 5 jaar flink subsidie om de moeilijke overschakelings - periode financieel door te komen. En STOP de subsidies aan de gangbare landbouw. Want die zijn oneerlijk en volkomen overbodig.
- Denk meer aan de mensen die heel hard werken voor onze samenleving om ons allemaal in leven te houden. Dit zijn de boeren, vissers en de transportbedrijven die onze voeding e.d. vervoeren.
- Zorg dat de NS weer van de staat is / overheidsbedrijf, waarbij je alle mensen gratis kan laten reizen. In bijv. Luxemburg is het openbaar vervoer gratis, waardoor je sneller de auto laat staan. Het is milieubewuster en mensen die minder te besteden hebben houden meer geld over (of komen sneller aan een baan, omdat ze verder kunnen reizen)

5.4 Voor woningcorporaties

- Verduurzaam je woningen

5.5 Voor de overheid

- Stoppen met misbruik maken van situaties, geen CO₂ budget (controle over mensen)
- Goede overwegingen maken voordat een besluit wordt genomen, meer huurhuizen, minder immigranten (gelukzoekers)
- Bouw niet alles vol, laat land over voor eigen eten verbouwen.
- Te veel huizen, te veel mensen! De regering moet ervoor zorgen dat NL zelfvoorzienend blijft/ wordt. Denk ook aan de langere termijn!
- Wegbrengen van afval/goederen naar de milieustraat brengt veel kosten met zich mee en burgers die geen auto hebben zijn afhankelijk van een ander met auto. Advies om weer grofvuil op te halen op, zodat er geen afval op plekken terecht komt waar het niet hoort. Bijv. 1000 inwoners die naar de milieu straten moeten rijden is meer CO₂ uitstoot dan 1 auto die de spullen ophaalt bij al die mensen.
- Meer medezeggenschap milieuzaken
- Openbaar vervoer gratis zou een goed alternatief zijn voor het toenemende autoverkeer
- Niet te veel praten, maar dingen doen. Niet ingewikkelder doen dan nodig is, de oplossing is vaak makkelijker dan gedacht
- Mensen die meer dan een modaal inkomen hebben minder kortingen/ subsidies geven. Verschil van rijk en arm wordt dan minder groot.
- Zorg voor een waterleidingnet met drinkwater en waterleiding voor auto-wassen etc.

6. Algemeen advies samengesteld samen met Alliantie Inclusieve Energietransitie

Een onderdeel van de opdracht vormde het samen met de Alliantie Inclusieve Energietransitie opstellen van een algemeen advies over het betrekken van minderheidsgroepen bij de Klimaattransitie. Dat algemene advies bestaat uit 6 aparte adviezen.

1. Garandeer bestaanszekerheid

Bestaansonzekerheid staat duurzaam gedrag op meerdere punten in de weg. Te weinig geld bemoeilijkt duurzaam gedrag. Bestaansonzekerheid is daarnaast veel meer dan financiële armoede. Als mensen uit de overlevingsstand en uit gevoelens van onmacht, stress en perspectiefloosheid komen, krijgen ze ruimte duurzamere keuzes te maken.

- Zorg dat het sociaal minimum omhooggaat. Dat geeft rust en ont-strest.
- Zorg dat regelingen en ondersteuningsmogelijkheden overzichtelijk, toegankelijk én duurzaam/ voorspelbaar worden. Maatwerkgericht. Zodat er met vertrouwen gebruik van kan worden gemaakt.
- Spreek niet over 'toeslagen', want dit zijn 'besmette termen' waar veel mensen verre van willen blijven.
- Maak regelingen universele en eerlijker zodat er niet te grote verschillen zijn tussen gemeenten (waarbij maatwerk wel mogelijk is). Nu wordt maatwerk vooral ingevuld als ruimte voor eigen beleid voor de gemeente, niet voor ondersteuning op maat van de inwoner. Ondersteun gemeenten in wat de betekenis is van maatwerk en de wijze waarop bewoners zich in eigen kracht kunnen voelen (en deel bestaande good practices op dit gebied).

2. Luister, betrek en koppel terug naar bewoners

Versterk het (maken van het) landelijke beleid, door op zoek te gaan naar wat mensen beweegt, helpt en vooral ook belemmert (zowel in hun eigen leefwereld als in de systeemwereld aan wetten, regelingen, onduidelijkheid), zodat het nieuwe beleid beter aansluit bij wat mensen nodig hebben. Er zijn goede voorbeelden van energiefixers die uit de buurt zelf afkomstig zijn, breed kijken en naast bewoners gaan staan, waardoor mensen zich in hun kracht voelen staan.

Dichtbij - kennis en regie bij de bewoners

- Start in de wijken en dorpen, bij de mensen.
- Vanuit de vraag waar behoefte aan is.
- Met ondersteuning die praktisch is en op meerdere terreinen.
- Faciliteer dat sleutelfiguren en ervaringswerkers, samen met professionals, lokaal de mensen kunnen bereiken. Besef dat de investering die de overheid hierin doet impact heeft op meerdere beleidsterreinen als je het vertrouwen weer kunt winnen en vasthouden.
- Gebruik (beeld)taal die letterlijk en figuurlijk verstaan wordt, die aansluit bij de belevingswereld en bij culturele en religieuze achtergronden. Werk met 'rolmodellen' die voor verschillende groepen herkenbaar zijn.
- Koppel terug: Informeer bewoners wat er gebeurt en is gebeurd met hun behoeften, wensen en ideeën.

- Het is sterk aan te raden lokale en landelijke bewoners- en burgerinitiatieven financieel te ondersteunen. Daarmee laat je als overheid zien dat je dichtbij de mensen staat, inclusie bevordert, initiatieven van onderop steunt en samenwerken stimuleert. Er zijn al veel bewoners- en burgerinitiatieven. Financiële steun voor al hun inspanningen, betaalt zich dubbel en dwars uit.

3. Kantel het beleid: menselijk, integraal en rechtvaardig

Vergroten van bewustzijn en duurzaam gedrag, krijg je niet voor elkaar door 'vanuit de top te zenden'. Maar 'dichtbij' te zijn in het kleine. Bijvoorbeeld:

- Contact met vertrouwde gezichten in de eigen omgeving.
- Dichtbij op kleine schaal mogelijkheid te hebben tot duurzaam gedrag (in de 'nette' wijken zijn er betere mogelijkheden voor afvalverzameling dan in armere wijken. Bedenk bijvoorbeeld ook dat veel mensen geen auto hebben om grofvuil weg te brengen).
- Dichtbij en klein; bijvoorbeeld in gesprek te gaan met kinderen over wat zij leren op school
- Stimuleer gemeenten om samenwerking mogelijk te maken/ aan te jagen, over de schotten heen (Wmo, Jeugdwet, Participatiewet, schuldhulpverlening, vroegsignalering) tussen lokale dienstverleners die achter de voordeur komen of die in de eerste lijn met inwoners in contact staan (huisarts, apotheek).
- Maak het beleid integraal. Eén van de gesprekspartners kwam met de metafoor van een trein die hulpwielen krijgt, maar daarvan één van een racefiets, één van een tractor en één van een auto; deze trein rijdt niet. Mensen die moeite hebben om rond te komen en/of aan te sluiten, hebben vaak problemen op meerdere terreinen. Echter ze krijgen te maken met een woud aan (vanuit gesegmenteerd beleid) regelingen en instellingen. Ze krijgen van iedereen hulp, maar alle hulp bij elkaar werkt voor hen niet.
- Minder vaart waar nodig, zodat mensen aan boord kunnen komen. Neem de tijd, zodat mensen vanuit overtuiging meedoen en niet vanuit toegeeflijkheid, het zich verplicht voelen of omdat het een "quickfix" is.
- Verdeel de lasten en de baten eerlijk. Het gevoel dat 'wij worden gepakt en niet de grote vervuilers', versterkt uitsluiting; laat zien dat iedereen eerlijk moet bijdragen.
- Zorg dat winkeliers en fabrikanten minder plastic gebruiken; het voelt oneerlijk dat we een plastic toeslag moeten betalen en niet de boodschappen kunnen doen zonder dit plastic (alternatieven zijn te duur of te ver weg).

4. Stimuleer verduurzaming van woningen

Subsidies op duurzaamheid komen het meest terecht bij de mensen die financieel (meer) draagkrachtig zijn, waardoor de kloven groter worden. Verklein de kloven door:

- Sociale huurwoningen in snel tempo te verduurzamen (verplichting). Wij kunnen de woningcorporaties op verzoek bijstaan als ze de 70% instemming-grens niet halen.
- Particuliere verhuurders aan te zetten / te verplichten tot isolatie van de woningen.
- Mensen in armoede met een eigen huis op maat tegemoet te komen met de mogelijkheid te investeren in duurzame maatregelen, waarbij de besparing vooraf wordt meegenomen.

5. Netwerk van bewoners

Alliantie Inclusieve Energietransitie en Sterk uit Armoede hebben de mogelijkheid om via hun netwerk en aanpak, mensen te bereiken die de overheid slecht tot niet weet te bereiken. In de voor

dit onderzoek gevoerde gesprekken, bleek hoe groot de verrassing én waardering is, dat de landelijke overheid luistert naar hun mening. Via vertrouwde personen en organisaties die de leefwereld, de focus (prioriteiten) en de taal (letterlijk maar ook als drager van cultuur en in de nuances) kennen.

Ons advies: geef hieraan een vervolg, waarbij het naar elkaar luisteren twee kanten op zou moeten gaan. Wij hebben ideeën over het gezamenlijk (en met anderen) opzetten van lokale 'pools' van de leefwereld. Waarin we mensen bereiken, betrekken, activeren, kansen en perspectief bieden en daarmee de mogelijkheid om, met meer vertrouwen, deel te nemen. En die vervolgens op hun beurt, betaald, zich weer gaan inzetten voor anderen in hun omgeving.

Onze oproep; Steun ons hierbij! En faciliteer de beweging van onderop van mensen zelf.

6. Van onderop aan de top

Zorg voor een effectieve manier om het versnipperde veld van lokale en landelijke bewoners- en burgerinitiatieven bijeen te brengen, van elkaar te leren, te borgen en te verspreiden.

BIJLAGE 1: Interviewvragen

Tips en vragen voor de gespreksvoerders

Wat is de bedoeling van dit onderzoek?

De Alliantie Inclusieve Energietransitie (AIE) en Sterk uit Armoede zijn door het Nationaal Klimaatplatform gevraagd om een verkennend onderzoek te doen. Met deze verkenning willen we van (gewone) Nederlanders horen wat ze vinden van de klimaat- en energietransitie. *Het doel van de interviews is om inzicht te verkrijgen in de kennis, beelden, emoties, houdingen en (on)mogelijkheden van burgers met betrekking tot de klimaat- en energietransitie. Tegen welke problemen lopen ze aan en wat voor suggesties hebben ze?*

Belangrijk:

- Dat je een fijn gesprek houdt over deze thema's.
- Dat je het vertrouwen van de geïnterviewde kunt wekken.
- Dat je zijn of haar taal of manier van communiceren goed begrijpt.
- Dat je goed en aandachtig kunt luisteren en door kunt vragen.
- Dat je 'open', niet sturende vragen kunt stellen.
- Dat je aantekeningen maakt en de rode draad uit de gesprekken gaat weergeven.

We proberen zo objectief mogelijk onderzoek te doen. Als interviewer mag je daarom niet duidelijk maken wat jij een goed antwoord of een slecht antwoord vindt. Er zijn geen goede of foute antwoorden. Je moet daarom proberen je vragen dus zo neutraal mogelijk, niet sturend, te formuleren.

Een voorbeeld van een sturende vraag is:

Vind je niet dat het essentieel is om onmiddellijk energiebesparende maatregelen in jouw huis te nemen?

Een neutralere vraag is:

Wat zijn jouw gedachten over energiebesparing in huizen en overweeg je maatregelen te nemen?

De tweede vraag nodigt de gesprekspartner uit om zijn of haar gedachten over energiebesparing te delen.

Waar vinden de gesprekken plaats?

Als het kan proberen we mensen live te interviewen. Dat werkt vaak beter dan digitaal. Als iemand in de buurt woont, spreek dan af in een omgeving die die persoon prettig vindt. Bij hem/haar thuis, op een plaats waar hij graag komt of ergens anders. Het is prettig wanneer de omgeving niet te onrustig is. Wanneer iemand verder weg woont of liever digitaal met je spreekt, dan kan dat natuurlijk ook.

Het gesprek: de introductie

1. Verwelkom de geïnterviewde en stel de geïnterviewde op zijn/haar gemak. Vraag eventueel of je mag tutoyeren (of je tegen iemand 'je' mag zeggen in plaats van u)

2. Vertel over het doel van het interview. Je kunt daarvoor deze tekst gebruiken: Sterk uit Armoede zijn door het Nationaal Klimaatplatform gevraagd om een verkennend onderzoek te doen. We willen weten wat (gewone) Nederlanders vinden van de klimaat- en energietransitie. Het doel van de interviews is om inzicht te verkrijgen in de kennis, beelden, gevoelens, houdingen, kansen en (on)mogelijkheden van burgers met betrekking tot de klimaat- en energietransitie.

We willen dus graag van je horen wat je vindt van verduurzaming, klimaat en de energietransitie. Maar ook willen we horen wat het voor jou in het dagelijks leven betekent. Lukt het je bijvoorbeeld om energie te besparen of om rekening te houden met het klimaat, bijvoorbeeld bij het kopen van artikelen of het wegdoen van gebruikte spullen? Maak je gebruik van hulp of van subsidies van de overheid? Tegen welke problemen loop je aan en wat voor ideeën heb je om die problemen op te lossen? We willen je ervaringen horen en van je leren.

In totaal spreken we meer dan 100 mensen, verspreid over het land. De resultaten zullen we in november opschrijven in een rapport dat we delen met het Nationaal Klimaatplatform en met het kabinet.

3. Heel belangrijk: vertel dat de **resultaten anoniem verwerkt** zullen worden. Geen van de respondenten zal met naam of op een andere manier herkenbaar vernoemd worden.
4. Spreek af hoelang het gesprek zal duren. Laat het niet veel langer dan 1,5 uur zijn.
5. Geef aan dat de geïnterviewde niet iedere vraag hoeft te beantwoorden.
6. Vertel hoe je verslag van het gesprek zult doen. Wanneer je het gesprek wil opnemen, vraag dan toestemming en benadruk nogmaals dat de resultaten anoniem verwerkt worden. Vertel het ook wanneer je ondertussen in een schrift of op je laptop meeschrijft.

A. Kennismakingsvragen

Deze vragen zijn bedoeld om elkaar een beetje te leren kennen. Daarnaast zijn deze vragen voor het onderzoek belangrijk om bijvoorbeeld te bekijken of de totale onderzoeksgroep wel divers is samengesteld. Ook kunnen we met deze vragen analyseren of bepaalde knelpunten vaker bij bepaalde bevolkingsgroepen voorkomen.

- Hoe heet je?
- Hoe oud ben je?
- Wat doe je in het dagelijks leven? (werk, studie, iets anders)
- Hoe woon je (huur of koopwoning)?
- Woonplaats
- Ben je vaak thuis?
- Hoeveel mensen wonen er bij jou in huis?
- (voor de interviewer: noteer ook waar het gesprek plaatsvindt)

B. Introductievragen op het onderwerp (**deze vragen vinden we belangrijk, graag stellen**)

De volgende vragen zijn bedoeld om een beeld te krijgen van de gedachten, zorgen en ervaringen van de mensen met betrekking tot klimaat- en energie.

1. Ik kom met je praten over klimaat en energie en verduurzamen. Waar moet je aan denken als ik de woorden 'klimaat', 'energie' en 'verduurzaming' gebruik?

2. Bespreek je dit soort zaken over klimaat en energie ook in je gezin? Hoe reageren je gezinsleden?
  - Heb je ooit met je gezinsleden gesproken over klimaatverandering, energiebesparing of duurzaamheid?
  - Delen ze dezelfde opvattingen of zijn er verschillen?

C. Vragen over energie- watergebruik

De volgende vragen gaan over je uitgaven voor energie en water. We zijn benieuwd of je tevreden bent met het bedrag dat je maandelijks betaalt. We willen ook graag weten wat de impact van deze uitgaven is op jou en je huisgenoten en of je geprobeerd hebt op de kosten te besparen. Lukt dat of zijn er problemen waar je tegenaan loopt? Mijn eerste vraag is:

1. Ben je tevreden over het bedrag dat je betaalt voor energie en water?
  - a. Waarom wel of niet?
2. Wat voor gevolgen hebben de energierekening en de waterrekening (gehad) voor je dagelijks leven en je financiën?
  - a. Zijn er dingen die je niet meer kunt doen?
  - b. Maak je je zorgen over de toekomst?
3. Lukt het je om je huis op een fijne temperatuur te houden?
4. Heb je geprobeerd om je energierekening en je waterrekening te verlagen?
  - a. Hoe heb je dat gedaan?
  - b. Lukt dat?
  - c. Heb je hulp gekregen? Van wie?
  - d. Tegen wat voor soort belemmeringen loop je aan?
5. Ben je onlangs veranderd van energieleverancier? Ben je daar tevreden over?
6. Zijn er specifieke gezondheidsomstandigheden binnen je gezin die van invloed zijn op de manier waarop je energie bespaart?

D. Duurzame consumptie:

Ik wil het nu graag hebben over duurzaamheid en milieubewustzijn. Hoe ga je om met de producten die je gebruikt, met je afval en wat zijn je overwegingen bij het kopen van nieuwe spullen.

1. Wat doe je met spullen die je niet meer gebruikt?
  - a. Kun je enkele voorbeelden geven van spullen die je recent niet meer hebt gebruikt? Wat heb je ermee gedaan?
  - b. Gooi je je afval gescheiden weg?
  - c. Waarom kies je ervoor om afval te scheiden? Of waarom niet?
  - d. Heeft het scheiden van afval invloed gehad op hoe je denkt over het milieu?
2. Geef jij je spullen een tweede leven? Bijvoorbeeld door ze op een andere manier te gebruiken of ze aan iemand anders te geven.
  - a. Kun je een recent voorbeeld geven van een item dat je nieuw leven hebt ingeblazen?
  - b. Wat motiveert je om dit te doen?
  - c. Zijn er bepaalde obstakels of uitdagingen die je tegenkomt bij het hergebruiken van spullen? Wat zijn die?
  - d. Waar let je op bij het kopen van voeding, kleding, apparaten?

E. Gezondheid & welzijn

De volgende vraag gaat over de relatie tussen jouw gezondheid en klimaat en energiegebruik.

- a. Zie jij een relatie tussen jouw gezondheid en klimaat en energie?
  - a. Kun je specifieke manieren noemen waarop klimaat- en energiegerelateerde factoren invloed hebben op jouw gezondheid en welzijn?

F. Vragen over CO₂-uitstoot

1. Ben je bewust van de CO₂-uitstoot bij de producten of diensten die je gebruikt of aanschaft?
  - a. Denk je na over de milieueffecten wanneer je producten koopt of diensten gebruikt?
  - b. Zo ja, beïnvloedt dit je beslissingen om iets wel of niet te kopen?

G. Sociale rechtvaardigheid

Tot slot wil ik het met je hebben over sociale rechtvaardigheid en klimaat. Ik wil graag horen hoe jij de ondersteuningsmogelijkheden en voorzieningen op het gebied van energiearmoede en besparingen ervaart en hoe je denkt over de regelingen en voorzieningen van de overheid.

1. Ben jij bekend met de ondersteuningsmogelijkheden en voorzieningen op het gebied van energiearmoede en besparingen?
  - a. Maak je daar gebruik van? Waarom wel, waarom niet?
  - b. Als je energieondersteuning hebt ontvangen, waar heb je dat aan besteed?
2. Heb jij het gevoel dat de regels en de voorzieningen die bedacht worden door de overheid met jou te maken hebben?
  - a. Waarom vind je dat wel of niet het geval?
  - b. Denk je dat de lasten en voordelen van klimaatmaatregelen eerlijk verdeeld zijn tussen rijke en arme landen?
3. Vind je het klimaatbeleid inclusief genoeg?
  - a. Wordt iedereen voldoende betrokken bij besluitvorming en acties met betrekking tot klimaatbeleid?
  - b. Als dat niet het geval is, wie zouden er meer betrokken moeten worden volgens jou?
4. Ben je betrokken bij acties tegen klimaatverandering of acties in een ander land?

H. Slotvragen (deze vragen vinden we belangrijk, graag stellen):

- Wat gaat er goed wat jou betreft?
- Is er iets wat je graag zou willen delen dat tijdens het interview niet aan bod is gekomen?
- Wat voor advies zou je willen geven aan de minister of beleidsmakers met betrekking tot klimaat, energie en duurzaamheid?

BIJLAGE 2.   Ordering van de antwoorden

INTRODUCTIEVRAGEN

Waar wordt aan gedacht bij de woorden 'klimaat', 'energie' en 'verduurzaming' gebruik en wordt dit besproken in het gezin:

Associaties met de Woorden

- 'Klimaat' roept associaties op met hitte in de stad en overstromingen.
- 'Energie' wordt geassocieerd met brandstof, gas en elektriciteit.
- Bij energie werd vooral veel zorgen geuit over de hoge rekeningen en of het nog wel te betalen is in de toekomst.
- 'Verduurzaming' wordt in verband gebracht met zonnepanelen, windmolens en afval scheiden.
- Verduurzaming, is een wirwar aan subsidieregelingen wat verduurzaming tegenhoudt.
- De woorden klimaattransitie, klimaat en milieu roept in het algemeen boosheid op. Meteen wordt er een link gelegd naar de overheid en wantrouwen.

Algemene Gedachten en Belang

- 'Klimaat,' 'energie,' en 'verduurzaming' worden vooral als belangrijk voor de volgende generaties beschouwd.
- Er is een bewustzijn dat we zuinig met energie moeten omgaan.
- 'Verduurzaming' omvat zuiniger omgaan met spullen en het afschaffen van de wegwerpmaatschappij.
- Voorgaande generatie hebben zich niet bewust met het klimaat beziggehouden, en hebben de aarde aan haar lot overgelaten, daarom moet de huidige generatie er alles aan doen om het leefbaar te houden op de aarde.
- Slecht geïsoleerde huurwoning, alleen d.m.v. onderhoudscontract worden beperkte reparaties uitgevoerd
- Slechte woonomstandigheden dwingen veelal tot slechte keuzes door beperkt budget
- Dieren hebben ook last van klimaatverandering. Daar moet ook wat aan worden gedaan.

Houding en sentimenten

- Er zijn verschillen in attitudes, afhankelijk van de levensfase en maatschappelijke druk.
- Over het klimaat maken mensen zich niet zo druk.
- De maatschappelijke focus ligt soms op overleven en inburgering, waardoor milieu en klimaat op de achtergrond raken.
- Klimaatverandering wordt soms pas besproken op warme dagen, maar er is weinig besef van de invloed van hun eigen acties op klimaatverandering.
- Energiebesparing wordt vooral besproken in gezinnen vanwege de betaalbaarheid van de energierekening.
- Jongere gezinsleden zien deze gesprekken vaak als gezeur en begrijpen de ernst niet.
- Jongeren zijn zich er wel van bewust, maar gaan daar op hun eigen manier mee om. De vriendengroep dwingt ze soms ook om andere keuzes te maken, ze willen erbij horen.
- Over het algemeen delen gezinsleden vergelijkbare opvattingen, behalve wat betreft het belang van energiebesparing.

- Zo goed mogelijk volgen van alle ontwikkelingen, samen kosten delen
- Gelukkig komt er meer aandacht/ bewustwording voor klimaat/milieu/energie.
- Zelf uitzoeken en informatie proberen te krijgen

Maatregelen

- We moeten een andere manier vinden om de verwarming en warmwater voorziening in onze huizen te realiseren, alternatief voor aardgas en (grijze stroom/steenkool stroom) denkende aan: warmtepomp, waterstof ipv aardgas, Zonnepanelen
- We hebben het regelmatig over het klimaat en energie. De Verhuurder heeft jaren geleden Zonnepanelen aan geboden, dus we leveren stroom, ook hebben we 2 IBC tanks (1000 liter per stuk) waar we regenwater in opvangen voor beregening van de tuin, verder hebben we elektrische kachels om niet de Centrale verwarming te hoeven te gebruiken, en als we hem gebruiken, dan nooit hoger dan 18 graden
- Er zou meer toezicht gehouden moeten worden op schaduwrijke plekken en broedkasten voor dieren die juist nestelen in kieren en gaten.

C. VRAGEN OVER ENERGIE-/WATERBRUIK - Vraag 1 t/m 5

Algemene gedachten en belang

- Ongeveer 30% is tevreden over hun energierekening, vanwege lage kosten en inkoop van in Nederland opgewekte energie.
- Hoge kosten leiden tot minder geld voor voedsel, boodschappen en plezier
- De helft van de mensen in een huurhuis hebben moeite om het huis op een goede temperatuur te houden, dit in verband met de slechte staat van isolatie. De anderen stoken thuis op bio ethanol of met een extra elektrische kachel.
- Water heeft hier geen invloed voor de toekomst.
-

Houding en sentimenten

- Zorgen over toekomst, mentale gezondheid, kosten en milieu, evenals luchtvervuiling.
- Onvrede over de prijs, vooral omdat grootverbruikers hetzelfde betalen als kleinere huishoudens.
- Bezorgdheid over het gebruik van drinkwater voor toiletten en autowassen.
- Zorgen over prijsverhogingen en klimaatverandering.
- Ontevredenheid en moeite om huizen warm te houden.
- 70% is niet tevreden over de rekening voor energie en water.
- Boos op woningcorporaties, zij moeten hun verantwoordelijkheid pakken
- Vanwege hoge kosten moet ik wel zuinig zijn
- Slechte en verouderde woningen, worden alleen geupgrade ivm behalen minimaal energielabel
- Aanpassen energiekosten bijna onmogelijk.
- Ontevreden over lasten/kosten, geen invloed op vanwege ontwikkelingen in de wereld
- De meeste geïnterviewden veranderen niet van energieleverancier omdat men door de bomen het bos niet meer zien. Daarnaast worden de maatschappijen over 1 kam geschoren als zijnde zakkenvullers.

Kansen

- Huur van zonnepanelen en aandacht voor koken op gas en stookkosten.
- Inspanningen om rekeningen te verlagen met behulp van energiecoaches en besparingsmaatregelen.
- Regenwater opvangen en gebruiken voor tuin, doorspoelen en autowassen
- Gebruik maken van regeling via gemeente. Aanvulling uitkering
- Hulpmiddelen gebruiken (electrische deken, extra kleding)
- 30% geef aan een energiecoach om hulp te hebben gevraagd zij waren zichtbaar in de wijk of aangeboden via de woningbouw. Door tochtstrip, spaarlampen, folie achter de verwarming, kiersluiters of zelfs vervanging kozijnen bleek de warmte al beter in de woning te blijven. De water timer die aangeboden werd door de woningbouw blijkt ook een fijn hulpmiddel
-

Stimuleren van kansen

- Oproepen om zuiniger met energie en water om te gaan.
- Investering in watertonnen om regenwater te gebruiken voor de tuin, doorspoelen wc en autowassen.
- Advies om minder vaak te douchen, korter te douchen en spaarzaam met water om te gaan.
-

Knelpunten

- Slechte, verouderde woningen en beperkte opties voor energiebesparing.
- Problemen met huisverwarming vanwege slechte isolatie.
- Tegen de kou kun je een deken of sjaal of dikke trui/vest aan doen. Het vocht in huis is funest, voor de ademhaling en ook je lijf.
- Hoge maandelijkse lasten in vergelijking met (bijstands)inkomen.
- Kwetsbare gezondheid en hoge energielasten leiden tot ziekte
- 30% heeft een medische aandoening waardoor ze eigenlijk afhankelijk zijn van een juist klimaat in de woning. Hierdoor kunnen zij eigenlijk niet besparen. Weinig verandering van energieleverancier vanwege complexiteit en negatieve perceptie.
- Gebrek aan hulpvraag en -aanbod, en focus op dagelijkse overleving.
- Slechte ondersteuning van schuldhulpverlener/bewindvoerder/stadsbank
- De financiële middelen zijn niet toereikend om zelf energiebesparende producten aan te schaffen.
- Uitkering energietoeslag aan het eind van het jaar heeft gevolgen voor kwijtschelding gemeentelasten
-

Maatregelen

- De prijs is oneerlijk omdat hier helemaal niet de grootverbruiker betaalt. Een groot gezin betaalt evenveel waterzuiveringsbelasting als een gezin van 2 personen. Deze belasting zou

per gebruikte kuub water zou moeten zijn. Zo worden mensen ook geprikkeld om zuiniger met het kostbare water om te gaan

- Woningcorporaties moeten hun woningen verduurzamen
- Maak het woningbouw en bouw makkelijker om de woningen klimaat vriendelijk te maken
- In contact gaan met de gemeente om te kijken of er geholpen kan worden met verduurzamen
- Geef gemeenten de regie over de energietoeslag zodat er meer maatwerk gericht gewerkt kan worden

D. DUURZAME CONSUMPTIE - Vraag 1/2

Algemene gedachtegang en belang

- Focus op duurzaamheid is nauwelijks haalbaar. Gebrek aan budget geeft geen ruimte. Soms beter iets duurder/duurzamer te kopen (label A apparaat), maar helaas dan te weinig geld
- Kleding wordt vaak in goedkope kledingwinkels gekocht, zoals Primark en Shein.
- Er wordt wel weinig weggedaan of nieuw gekocht
- Aandacht voor de kosten van duurzame aankopen en het gebrek aan financiële middelen.
- Bij aankopen van voeding en kleding wordt vooral op prijs gelet.
- Veel hergebruik en het delen van spullen via kennissen.
- Scheiding van afval komt vaak voor, maar soms vooral om boetes te vermijden.
- Afval wordt zoveel mogelijk gescheiden, dat scheelt in de portemonnee en is beter voor het milieu en de toekomst van de kinderen/kleinkinderen.
- We moeten af van de aardolie-industrie, geen plastics

Houding en sentimenten

- Sommigen twijfelen aan de effectiviteit van milieubewuste praktijken en vermoeden dat afval uiteindelijk samenkomt.
- Gemengde gevoelens over milieu, waarbij sommigen moe worden van veranderende regels en anderen zich bewuster worden van het milieu.
- Er wordt over het algemeen gedacht dat het wel meevalt met het klimaat en dat de cijfers en onderzoeken een ander doel hebben, namelijk meer controle over de burger.
- Angst wat er met alle accu's, zonnepanelen en windmolens gebeurt als deze versleten zijn. Wat een natuurramp dit afval in de toekomst zal veroorzaken en hoe de grondstoffen die nodig zijn voor de accu's de aarde uitput en schadelijk is voor de delvers.

Kansen

- Goede ongebruikte spullen gaan naar de kringloop, kledinguitgifte en weggeefhoeken.
- Kleding wordt geruild, naar kledingbank/uitgifte of weggeefhoeken gebracht.
- Reparatie van artikelen en kleding wordt aangemoedigd, eerst naar het Repair Café en daarna recycling indien reparatie niet mogelijk is.
- Plastic doppen en oude mobiele telefoons worden gespaard voor goede doelen en recycling.
- Papier en plastic worden gescheiden en in de juiste containers gedeponeerd.
- Gebruik van zonnepanelen en keramische kachels voor energie-efficiëntie.

- Nadruk op diervriendelijkheid (geen vlees en biologische eieren) en minimaliseren van plastic gebruik.

Knelpunten

- Flatbewoners ervaren uitdagingen bij het scheiden van afval vanwege de kosten en het gebrek aan ruimte voor groenafval.
- Grofvuil is duur en wordt opgebrand tijdens oud en nieuw

Maatregelen

- Zorg dat flatbewoners makkelijker hun afval kunnen scheiden
- Zet 1x per jaar een recycle station in de buurt op
- Haal gratis grofvuil op

E. GEZONDHEID & WELZIJN

Algemene gedachtegang en belang

- Vanwege het lage inkomen kunnen alleen goedkope voedingsmiddelen worden gekocht, meestal zonder 3-sterren keurmerk.
- Toenemende hitte in stedelijke gebieden kan gevaarlijk zijn
- Verhoogde niveaus van giftig en kankerverwekkend fijnstof in de lucht zijn schadelijk, vooral voor kinderen.
- Men weet van ondersteunende maatregelen via de media, maar wordt weinig gebruikt vanwege lage inkomsten.
- Link tussen gezondheid en milieu met de nadruk op industriële vervuilers die moeten worden aangepakt.
- Weinig verband wordt gezien tussen gezondheid, klimaat en energie door de respondenten.
- Door niet goed je huis warm te kunnen houden ontstaat schimmel en ook de kleding wordt minder goed droog en gaat ruiken.

Houding en sentiment

- Zorgen over vocht in huis en huidproblemen als gevolg van warmere zomers en zonneallergie.
- Zorgen over de slechte luchtkwaliteit in de buurt, vooral wanneer open haarden worden gebruikt, kan luchtwegklachten veroorzaken.
- Bezorgdheid over bewerkt voedsel en gezondheidseffecten.

Kansen

- Meer aandacht voor energiegerelateerde aspecten, zoals huisverwarming en de impact op schimmel en kleding.
- De hulp van de voedselbank wordt erg gewaardeerd en het krijgen van (gezond) eten

F. VRAGEN OVER CO₂-UITSTOOT

Algemene gedachtegang en belang

- Bij aankoop van huishoudelijke apparaten is de prijs bepalend, indien mogelijk qua prijs wordt er naar het energielabel gekeken.

- Bij aanschaf van producten denkt 80% niet aan de CO₂-uitstoot.
- Bij diensten zoals openbaar vervoer is 20% zich bewust van de uitstoot en vindt dit positief omdat het autogebruik wordt verminderd.
- Over de CO₂-uitstoot tijdens de productie denken velen niet na.

Houding en sentimenten

- Er is een oproep om eerst de grote vervuilers, zoals fabrieken, aan te pakken in plaats van alleen boeren.

Kansen

- Gebruik van openbaarvervoer

Stimuleren van kansen

- De overheid zou openbaar vervoer met groene energie moeten faciliteren en dit openbaar vervoer voor armere mensen gratis en voor anderen in ieder geval veel goedkoper moeten maken. Dan zou het autogebruik vast dalen, wat goed is voor het klimaat.

G. SOCIALE RECHTVAARDIGHEID

Algemene gedachtegang en belang

- Mensen zijn bezig met overleven in plaats van leven en proberen dagelijks de eindjes aan elkaar te knopen.
- Door de energieondersteuning kon de energierekening betaald worden en was er weer wat geld voor boodschappen of geld om andere achterstallige rekeningen te betalen.
- De voorzieningen die bedacht worden helpen de mensen een paar jaar en dan... De prijs van de energie moet omlaag. Het is best lastig, alles draait om geld.
- De energiemaatschappijen maken miljoenen winsten, de aandeelhouders klappen in hun handen en de mensen met een laag/modaal inkomen zijn weer de dupe.
- De multinationals hebben een te grote vinger in de pap. Ook al willen ze ons anders laten denken.
- De lasten en voordelen van klimaatmaatregelen zijn niet eerlijk verdeeld tussen rijke en arme landen: Ze zeggen dat wij een rijk land zijn. We zijn een klein land. Waarom moeten wij er evenveel aan doen als een groter land? NIET bijvoorbeeld dumpingen in arme landen zoals Afrika.
- Arme landen hebben vaak het geld niet om te investeren in duurzame dingen. In arme landen ten zuiden van de evenaar schijnt vaker de zon, maar er zijn weinig akkers met zonnepanelen, zo zouden deze landen wel hun steentje kunnen bijdragen.

Houding en sentimenten

- We moeten weer het braafste jongetje van de klas zijn, terwijl andere landen en grote bedrijven niets doen.

- Er is wantrouwen en een gevoel van onmacht en onrechtvaardigheid. Gedachten als achterkamertjespolitiek, vriendjespolitiek, grootmachten (bedrijven), machthebbers voeden dit wantrouwen.
- De overheid doet maar wat en maakt er een zootje van.
- De markwerking heeft veel schade toegebracht, hier zou meer aandacht voor moeten komen. De winsten die energie maatschappelijke maken zijn enorm, en dat wordt te weinig geagendeerd.
- Rijke landen zijn nog erg gehecht aan hun fossiele brandstof, en daar verdienen ze nog veel geld mee. Arme landen interesseert het weinig wat klimaat betreft.
- Burgers vragen zich af of acties helpen, geeft ook weerstand.
- Mensen voelen zich niet gezien en gehoord op het thema energietransitie
- Er zouden hiervoor meer burgers betrokken moeten worden. In bijvoorbeeld burgerraden. Niet burgerberaad, maar echte burgerraden met een meebeslissende rol in de besluiten van de overheid. In landen als IJsland en Frankrijk zijn er al wel echte burgerraden met een meebeslissingsrecht. Hierin loopt Nederland hopeloos achter. De democratie faalt hierdoor.

Kansen

- Mensen met een laag inkomen zouden meer mogelijkheden moeten krijgen om mee te denken en gebruik te maken van transitiemiddelen die nu nog heel duur zijn. Er zouden meer peilingen moeten komen en werkgroepen om mensen te betrekken en samen tot oplossingen te komen, een voorbeeld zoals dit onderzoek zou vaker moeten plaatsvinden.
- De regels zouden heel eenvoudig moeten zijn, zodat alle burgers gemakkelijk gebruik ervan moeten kunnen maken. Het is vaak een ingewikkelde zoektocht voor het vinden van passende oplossingen.
- Energiecoaches zijn heel behulpzaam
- Er zou meer gekeken moeten worden naar Waterstof ter vervanging van fossiele brandstoffen, maar dat vinden bedrijven zoals Shell, BP en dat soort bedrijven weinig goeds - commercieel belang.
- Vraag de echte specialisten en de doorsnee bevolking die nuchter vanuit de praktijk kijkt.
- Het is van groot belang dat vooral de jeugd en jongeren actief betrokken worden en serieus genomen.

Knelpunten

- Velen kennen de weg niet naar (financiële) oplossingen.
- Het ontbreekt aan een coördinerende en uitvoerende instantie voor praktische hulp.
- Regels en voorzieningen schieten hun doel voorbij.
- Toeslagen worden uit pure noodzaak voor andere doeleinden gebruikt.
- Men kent het Noodfonds niet en maakt er geen gebruik van

Maatregelen

- Betrek meer de mensen om wie gaat erbij

